

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध दशक १६ ॥

॥ दशक सोळावा : सप्ततिन्वय ॥ १६ ॥
समास पहिला : वाल्मीकि स्तवननिरूपण
॥ श्रीराम ॥
धन्य धन्य तो वाल्मीक । ऋषीमाजी पुण्यश्लोक ।
जयाचेन हा त्रिलोक्य । पावनजाला ॥ १ ॥
भविष्य आणी शतकोटी । हे तों नाही देखिलें दृष्टी ।
धांडोळितां सकळ सृष्टि । श्रुत नव्हे ॥ २ ॥
भविष्याचें येक वचन । कदाचित जालें प्रमाण ।
तरी आश्चर्य मानिती जन । भूमंडळीचे ॥ ३ ॥
नसतां रघुनाथअवतार । नाही पाहिला शास्त्राधार ।
रामकथेचा विस्तार । विस्तारिला जेणें ॥ ४ ॥
ऐसा जयाचा वाग्विळास । ऐकोनी संतोषला महेश ।
मग विभागिलें त्रयलोक्यास । शतकोटी रामायेण ॥ ५ ॥
ज्याचें कवित्व शंकरें पाहिलें । इतरां न वचे अनुमानलें ।
रामउपासकांसी जालें । परम समाधान ॥ ६ ॥
ऋषी होते थोर थोर । बहुती केला कवित्वविचार ।
परी वाल्मीकासारिखा कवेश्वर । न भूतो न भविष्यति ॥ ७ ॥
पूर्वी केली दृष्ट कर्म । परी पावन जाला रामनाम ।
नाम जपतां दृढ नेम । पुण्यें सीमा सांडिली ॥ ८ ॥
उफराटे नाम म्हणतां वाचें । पर्वत फुटले पापाचे ।
ध्वज उभारले पुण्याचे । ब्रह्मांडावरुते ॥ ९ ॥
वाल्मीकें जेथें तप केलें । तें वन पुण्यपावन जालें ।
शुष्क काष्ठीं अंकुर फुटले । तपोबळें जयाच्या ॥ १० ॥
पूर्वी होता वाल्हाकोळी । जीवघातकी भूमंडळी ।
तोचि वंदिजे सकळीं । विबुधीं आणि ऋषेश्वरीं ॥ ११ ॥
उपरती आणि अनुताप । तेथें कैचें उरेल पाप ।
देह्यांततपें पुण्यरूप । दुसरा जन्म जाला ॥ १२ ॥
अनुतापें आसन घातलें । देह्यांचें वारुळ जालें ।
तेचि नाम पुढें पडिलें । वाल्मीक ऐसें ॥ १३ ॥
वारुळास वाल्मीक बोलिजे । म्हणोनि वाल्मीक नाम साजे ।
जयाच्या तीव्र तपें झिजे । हृदय तापसाचें ॥ १४ ॥
जो तापसांमाजीं श्रेष्ठ । जो कवेश्वरामधें वरिष्ठ ।
जयाचें बोलणें पष्ट । निश्चयाचें ॥ १५ ॥
जो निष्ठावंतांचें मंडण । रघुनाथभक्तांचें भूषण ।
ज्याची धारणा असाधारण । साधकां सदृढ करी ॥ १६ ॥
धन्य वाल्मीक ऋषेश्वर । समर्थाचा कवेश्वर ।
तयासी माझा नमस्कार । साष्टांगभावं ॥ १७ ॥

वाल्मीक ऋषी बोलिला नसता । तरी आम्हांसी कैची रामकथा ।
म्हणोनियां समर्था । काय म्हणोनी वर्णावें ॥ १८ ॥
रघुनाथकीर्ति प्रगट केली । तेणें तयची महिमा वाढली ।
भक्त मंडळी सुखी जाली । श्रवणमात्रें ॥ १९ ॥
आपुला काळ सार्थक केला । रघुनाथकीर्तिमधें बुडाला ।
भूमंडळी उधरिला । बहुत लोक ॥ २० ॥
रघुनाथ भक्त थोर थोर । महिमा जयांचा अपार ।
त्या समस्तांचा किंकर । रामदास म्हणे ॥ २१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
वाल्मीकस्तवननिरूपणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १६.१

समास दुसरा : सूर्यस्तवननिरूपण
॥ श्रीरामसमर्थ ॥
धन्य धन्य हा सूर्यवौश । सकळ वौशामधें विशेष ।
मार्तंडमंडळाचा प्रकाश । फांकला भूमंडळीं ॥ १ ॥
सोमाआंगी आहे लांछन । पक्षा येका होय क्षीण ।
रविकिर्ण फांकता आपण । कळाहीन होये ॥ २ ॥
याकारणें सूर्यापुढें । दुसरी साम्यता न घडे ।
जयाच्या प्रकाशें उजेडे । प्राणीमात्रासी ॥ ३ ॥
नाना धर्म नाना कर्म । उत्तमं मध्यमं अधमं ।
सुगमं दुर्गमं नित्य नेम । सृष्टीमधें चालती ॥ ४ ॥
वेदशास्त्रें आणी पुराणें । मंत्र यंत्र नाना साधनें ।
संध्या स्नान पूजाविधानें । सूर्येविण बापुडीं ॥ ५ ॥
नाना योग ना मते । पाहों जातां असंख्यातें ।
जाती आपुलाल्या पंथें । सूर्यउदय जालियां ॥ ६ ॥
प्रपंचिक अथवा परमार्थिक । कार्य करणें कोणीयेक ।
दिवसेंविण निरार्थक । सार्थक नव्हे ॥ ७ ॥
सूर्याचें अधिष्ठान डोळे । डोळे नसतां सर्व आंधळे ।
याकारणें कांहींच न चले । सूर्येविण ॥ ८ ॥
म्हणाल अंध कवित्वें करिती । तरी हेहि सूर्याचीच गती ।
थंड जालियां आपुली मती । मग मतिप्रकाश कैचा ॥ ९ ॥
उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा । शीत प्रकाश तो चंद्राचा ।
उष्णत्व नस्तां देह्याचा । घात होये ॥ १० ॥
याकारणें सूर्येविण । सहसा न चले कारण ।
श्रोते तुम्ही विचक्षण । शोधून पाहा ॥ ११ ॥
हरिहरांच्या अवतरमूर्ती । शिवशक्तीच्या अनंत वेक्ती ।
यापूर्वी होता गभस्ती । आतां हि आहे ॥ १२ ॥
जितुके संसारासि आले । तितुके सूर्याखालें वर्तले ।

अंती देहे त्यागून गेले । प्रभाकरादेखतां ॥ १३ ॥
 चंद्र ऐलीकडे जाला । क्षीरसागरी मधून काढिला ।
 चौदा रत्नांमधें आला । बंधु लक्ष्मीचा ॥ १४ ॥
 विश्वचक्षु हा भास्कर । ऐसें जाणती लाहानथोर ।
 याकारणें दिवाकर । श्रेष्ठांहून श्रेष्ठ ॥ १५ ॥
 अपार नभमार्ग क्रमणें । ऐसेंचि प्रत्यहीं येणें जाणें ।
 या लोकोपकाराकारणें । आज्ञा समर्थाची ॥ १६ ॥
 दिवस नस्तां अंधकार । सर्वांसी नकळे सारासार ।
 दिवसेंविण तश्कर । कां दिवाभीत पक्षी ॥ १७ ॥
 सूर्यापुढें आणिक दुसरें । कोण आणावें सामोरें ।
 तेजोरासी निधरिं । उपमेरहित ॥ १८ ॥
 ऐसा हा सविता सकळांचा । पूर्वज होय रघुनाथाचा ।
 अगाध महिमा मानवी वाचा । काये म्हणोनि वर्णावी ॥ १९ ॥
 रघुनाथवौश पूर्वापर । येकाहूनि येक थोर ।
 मज मतिमंदास हा विचार । काये कळे ॥ २० ॥
 रघुनाथाचा समुदाव । तेथें गुंतला अंतर्भाव ।
 म्हणोनी वर्णितां महत्व । वाग्दुर्बळ मी ॥ २१ ॥
 सकळ दोषाचा परिहार । करितां सूर्यास नमस्कार ।
 स्फूर्ति वाढे निरंतर । सूर्यदर्शन घेतां ॥ २२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूर्यस्तवननिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १६.२

समास तिसरा : पृथ्वीस्तवननिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 धन्य धन्य हे वसुमती । इचा महिमा सांगों किती ।
 प्राणीमात्र तितुके राहाती । तिच्या आधारें ॥ १ ॥
 अंतरिक्ष राहाती जीव । तोहि पृथ्वीचा स्वभाव ।
 देहे जड नस्तां जीव । कैसे तगती ॥ २ ॥
 जाळिती पोळिती कुदळिती । नांगरिती उकरिती खाणती ।
 मळ मूत्र तिजवरी करिती । आणी वमन ॥ ३ ॥
 नासकें कुजकें जर्जर । पृथ्वीविण कैची थार ।
 देह्यांतकाळीं शरीर । तिजवरी पडे ॥ ४ ॥
 बरें वाईट सकळ कांहीं । पृथ्वीविण थार नाही ।
 नाना धातु द्रव्य तें हि । भूमीचे पोटी ॥ ५ ॥
 येकास येक संहारिती । प्राणी भूमीवरी असती ।
 भूमी सांडून जाती । कोणीकडे ॥ ६ ॥
 गड कोठ पुरें पट्टणें । नाना देश कळती अटणें ।
 देव दानव मानव राहाणें । पृथ्वीवरी ॥ ७ ॥
 नाना रत्नें हिरे परीस । नाना धातु द्रव्यांश ।
 गुप्त प्रगट कराव्यास । पृथ्वीविण नाही ॥ ८ ॥
 मेरुमांदार हिमाचळ । नाना अष्टकुळाचळ ।
 नाना पक्षी मछ व्याळ । भूमंडळी ॥ ९ ॥
 नाना समुद्रापैलीकडे । भोंवतें आवर्णोदका कडे ।
 असंभाव्य तुटले कडे । भूमंडळाचे ॥ १० ॥

त्यामधें गुप्त विवरें । लाहानथोरें अपारें ।
 तेथें निविड अंधकारें । वस्ती कीजे ॥ ११ ॥
 आवर्णोदक तें अपार । त्याचा कोण जाणे पार ।
 उदंड दाटले जळचर । असंभाव्य मोठे ॥ १२ ॥
 त्या जीवनास आधार पवन । निविड दाट आणी घन ।
 फुटो शकेना जीवन । कोणेकडे ॥ १३ ॥
 त्या प्रभंजनासी आधार । कठिणपणें अहंकार ।
 ऐसा त्या भूगोळाचा पार । कोण जाणे ॥ १४ ॥
 नाना पदार्थांच्या खाणी । धातुरत्नांच्या दाटणी ।
 कल्पतरु चिंतामणी । अमृतकुंडें ॥ १५ ॥
 नाना दीपें नाना खंडें । वसती उद्वसें उदंडें ।
 तेथें नाना जीवनाचीं बंडें । वेगळालीं ॥ १६ ॥
 मेरुभोंवते कडे कापले । असंभाव्य कडोसें पडिलें ।
 निविड तरु लागले । नाना जिनसी ॥ १७ ॥
 त्यासन्निध लोका लोक । जेथें सूर्याचें फिरे चाक ।
 चंद्रादि द्रोणाद्रि मैनाक । माहां गिरी ॥ १८ ॥
 नाना देशी पाषाणभेद । नाना जिनसी मृत्तिकाभेद ।
 नाना विभूति छंद बंद । नाना खाणी ॥ १९ ॥
 बहुरत्न हे वसुंदरा । ऐसा पदार्थ कैचा दुसरा ।
 अफट पडिलें सैरावैरा । जिकडे तिकडे ॥ २० ॥
 अवधी पृथ्वी फिरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।
 दुजी तुळणा न साहे । धरणीविषी ॥ २१ ॥
 नाना वल्ली नाना पिकें । देसोदेसी अनेकें ।
 पाहों जातां सारिख्या सारिखें । येक हि नाही ॥ २२ ॥
 स्वर्ग मृत्यु आणिपाताळें । अपूर्व रचिलीं तीन ताळें ।
 पाताळलोकीं माहां व्याळें । वस्ती कीजे ॥ २३ ॥
 नान वल्ली बीजांची खाणी । ते हे विशाळ धरणी ।
 अभिनव कत्यांची करणी । होऊन गेली ॥ २४ ॥
 गड कोठ नाना नगरें । पुरें पट्टणें मनोहरें ।
 सकळां ठाई जगदेश्वरें । वस्ती कीजे ॥ २५ ॥
 माहां बळी होऊन गेले । पृथ्वीवरी चौताळले ।
 सामर्थ्ये निराळे राहिले । हें तों घडेना ॥ २६ ॥
 असंभाव्य हे जगती । जीव कित्तयेक जाती ।
 नाना अवतारपंगती । भूमंडळावरी ॥ २७ ॥
 सध्यां रोकडे प्रमाण । कांहीं करावा नलगे अनुमान ।
 नाना प्रकारीचें जीवन । पृथ्वीचेनि आधारें ॥ २८ ॥
 कित्तेक भूमी माझी म्हणती । सेवटीं आपणचि मरोन जाती ।
 कित्तेक काळ होतां जगती । जैसी तैसी ॥ २९ ॥
 ऐसा पृथ्वीचा महिमा । दुसरी काये द्यावी उपमा ।
 ब्रह्मादिकापासुनी आम्हां । आश्रयोचि आहे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 पृथ्वीस्तवननिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १६.३

समास चौथा : आपनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

आतां सकळांचे जन्मस्थान । सकळ जीवांचे जीवन ।
जयास आपोनारायेण । ऐसें बोलिजे ॥ १ ॥
पृथ्वीस आधार आवर्णोदक । सप्तसिंधूचें सिंधोदक ।
नाना मेघीचें मेघोदक । भूमंडळीं चालिलें ॥ २ ॥
नाना नद्या नाना देसी । वाहात मिळाल्या सागरासी ।
लाहानथोर पुण्यरासी । अगाध महिमे ॥ ३ ॥
नद्या पर्वतीहून कोंसळल्या । नाना सांकडीमधें रिचविल्या ।
धवाबां खळाळां चालिल्या । असंभाव्य ॥ ४ ॥
कूप बावी सरोवरें । उदंड तळीं थोरथोरें ।
निर्मळें उचंबळती नीरें । नाना देसीं ॥ ५ ॥
गायेमुखें पाट जाती । नाना कालवे वाहती ।
नाना झन्या झिरपती । झरती नीरें ॥ ६ ॥
डुरें विहीरें पाझर । पर्वत फुटोन वाहे नीर ।
ऐसे उदकाचे प्रकर । भूमंडळीं ॥ ७ ॥
जितुके गिरी तितुक्या धारा । कोंसळती भयंकरा ।
पाभळ वाहाळा अपारा । उकळ्या सांडिती ॥ ८ ॥
भूमंडळीचें जळ आघवें । किती म्हणोनी सांगावें ।
नाना कारंजीं आणावें । बांधोनी पाणी ॥ ९ ॥
डोहो डवके खबाडीं टांकीं । नाना गिरिकंदरीं अनेकीं ।
नाना जळें नाना लोकीं । वेगळालीं ॥ १० ॥
तीर्थे येकाहून येक । माहां पवित्र पुण्यदायक ।
अगाध महिमा शास्त्रकारक । बोलोनि गेले ॥ ११ ॥
नाना तीर्थांची पुण्योदके । नाना स्थळोस्थळीं सीतळोदके ।
तैसींच नाना उष्णोदके । ठाई ठाई ॥ १२ ॥
नाना वल्लीमधें जीवन । नाना फळीं फुलीं जीवन ।
नाना कंदीं मुळीं जीवन । गुणकारके ॥ १३ ॥
क्षीरोदके सिंधोदके । विषोदके पीयूषोदके ।
नाना स्थळांतरीं उदके । नाना गुणाचीं ॥ १४ ॥
नाना युक्षदंडाचे रस । नाना फळांचे नाना रस ।
नाना प्रकारीचे गोरस । मद पारा गुळत्र ॥ १५ ॥
नाना मुक्तफळांचें पाणी । नाना रत्नी तळपें पाणी ।
नाना शस्त्रामधें पाणी । नाना गुणाचें ॥ १६ ॥
शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । नाना उदकाचे नाना भेद ।
विवरोन पाहातां विशद । होत जातें ॥ १७ ॥
उदकाचे देह केवळ । उदकाचेंचि भूमंडळ ।
चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ । उदकाकरितां ॥ १८ ॥
क्षारसिंधु क्षीरसिंधु । सुरासिंधु आज्यसिंधु ।
दधिसिंधु युक्षरससिंधु । शुद्ध सिंधु उदकाचा ॥ १९ ॥
ऐसें उदक विस्तारलें । मुळापासून सेवटा आलें ।
मधेहि ठाई ठाई उमटलें । ठाई ठाई गुप्त ॥ २० ॥
जे जे बीजीं मिश्रीत जालें । तो तो स्वाद घेऊन उठिलें ।
उसामधें गोडीस आलें । परम सुंदर ॥ २१ ॥

उदकाचें बांधा हें शरीर । उदक चि पाहिजे तदनंतर ।
उदकचि उत्पत्तिविस्तार । किती म्हणोनी सांगावा ॥ २२ ॥
उदक तारक उदक मारक । उदक नाना सौख्यदायक ।
पाहात उदकाचा विवेक । अलोलिक आहे ॥ २३ ॥
भूमंडळीं धावे नीर । नाना ध्वनी त्या सुंदर ।
धवाबां धवाबां थोर । रिचवती धारा ॥ २४ ॥
ठाई ठाई डोहो तुंबती । विशाळ तळीं डबाबिती ।
चबाबिती धबाबिती । कालवे पाट ॥ २५ ॥
येकी पालथ्या गंगा वाहाती । उदके सन्निधचि असती ।
खळाळां झरे वाहाती । भूमीचे पोटीं ॥ २६ ॥
भूगर्भी डोहो भरलें । कोणही देखिले ना ऐकिले ।
ठाई ठाई झोवीरे जाले । विदुल्यतांचे ॥ २७ ॥
पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमधें पाणी खेळे ।
पृथ्वी प्रगटलें । उदंड पाणी ॥ २८ ॥
स्वर्गमृत्यपाताळीं । येक नदी तीन ताळीं ।
मेघोदक अंतराळीं । वृष्टी करी ॥ २९ ॥
पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ दहन ।
दहनाचें मूळ पवन । थोराहून थोर ॥ ३० ॥
त्याहून थोर परमेश्वर । महद्भूतांचा विचार ।
त्याहून थोर परात्पर । परब्रह्म जाणावें ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
आपनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १६.४

समास पांचवा : अग्निनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

धन्य धन्य हा वैश्वानरु । होये रघुनाथाचा श्वशुरु ।
विश्वव्यापक विश्वभरु । पिता जानकीचा ॥ १ ॥
ज्याच्या मुखें भगवंत भोक्ता । जो ऋषीचा फळदाता ।
तमहिमरोगहर्ता । भर्ता विश्वजनाचा ॥ २ ॥
नाना वर्ण नाना भेद । जीवमात्रास अभेद ।
अभेद आणी परम शुध । ब्रम्हादिकासी ॥ ३ ॥
अग्नीकरितां सृष्टी चाले । अग्नीकरितां लोक धाले ।
अग्नीकरितां सकळ ज्याले । लाहानथोर ॥ ४ ॥
अग्नीनें आळलें भूमंडळ । लोकांस राहव्या जालें स्थळ ।
दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ॥ ५ ॥
पोटामधें जठराग्नी । तेणें क्षुधा लागे जर्नी ।
अग्नीकरितां भोजनीं । रुची येते ॥ ६ ॥
अग्नी सर्वांगीं व्यापक । उष्णें राहे कोओणी येक ।
उष्ण नस्तां सकळ लोक । मरोन जाती ॥ ७ ॥
आर्धी अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो ।
ऐसा हा अनुभव येतो । प्राणीमात्रासी ॥ ८ ॥
असतां अग्नीचें बळ । शत्रु जिंके तात्काळ ।
अग्नी आहे तावत्काळ । जिणें आहे ॥ ९ ॥
नाना रस निर्माण जाले । अग्नीकरितां निपजले ।

माहंरोगी आरोग्य जाले । निमिषमात्रे ॥ १० ॥
 सूर्य सकळांहून विशेष । सूर्याउपरी अग्नीप्रवेश ।
 रात्रभागीं लोक अग्नीस । साहें करिती ॥ ११ ॥
 अंत्यजगृहींचा अग्नी आणिला । त्यास दोष नाही बोलिला ।
 सकळां गृहीं पवित्र जाला । वैश्वानर ॥ १२ ॥
 अग्नीहोत्र नाना याग । अग्नीकरितां होती सांग ।
 अग्नी त्रुप्त होतां मग । सुप्रसन्न होतो ॥ १३ ॥
 देव दानव मानव । अग्नीकरितां चाले सर्व ।
 सकळ जनासी उपाव । अग्नी आहे ॥ १४ ॥
 लग्नें करिती थोर थोर । नाना दारूचा प्रकार ।
 भूमंडळीं यात्रा थोर । दारूनें शोभती ॥ १५ ॥
 नाना लोक रोगी होती । उष्ण औशधें सेविती ।
 तेणे लोक आरोग्य होती । वन्हीकरितां ॥ १६ ॥
 ब्रह्मणास तनुमनु । सूर्यदेव हुताशनु ।
 येतद्विषई अनुमानु । कांहींच नाही ॥ १७ ॥
 लोकामध्ये जठरानळु । सागरी आहे वडवनाळु ।
 भूगोळाबाहेर आवर्णानळु । शिवनेत्रीं विदुल्यता ॥ १८ ॥
 कुपीपासून अग्नी होतो । उंचदर्पणीं अग्नी निघतो ।
 काष्ठमंधनी प्रगटतो । चकमकेनें ॥ १९ ॥
 अग्नी सकळां ठाई आहे । कठीण घिसणीं प्रगट होये ।
 आग्यासपें दग्ध होये । गिरिकंदरें ॥ २० ॥
 अग्नीकरितां नाना उपाये । अग्नीकरितां नाना अपाय ।
 विवेकविण सकल होये । निरार्थक ॥ २१ ॥
 भूमंडळीं लाहानथोर । सकळांस वन्हीचा आधार ।
 अग्निमुखें परमेश्वर । संतुष्ट होये ॥ २२ ॥
 ऐसा अग्नीचा महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा ।
 उत्तरोत्तर अगाध महिमा । अग्नीपुरुषाचा ॥ २३ ॥
 जीत असतां सुखी करी । मेल्यां प्रेत भस्म करी ।
 सर्वभक्षकु त्याची थोरी । काये म्हणोनी सांगावी ॥ २४ ॥
 सकळ सृष्टीचा संहार । प्रळय करी वैश्वानर ।
 वैश्वानरें पदार्थमात्र । कांहींच उरेना ॥ २५ ॥
 नाना होम उदंड करिती । घरोघरी वैश्वदेव चालती ।
 नाना क्षेत्रीं दीप जळती । देवापासीं ॥ २६ ॥
 दीपाराधनें निलांजनें । देव वोवाळिजे जनें ।
 खरें खोटें निवडणें । दिव्य होतां ॥ २७ ॥
 अष्टधा प्रकृतीं लोक तिन्ही । सकळ व्यापून राहिला वन्ही ।
 अगाध महिमा वदनीं । किती म्हणोनी बोलावा ॥ २८ ॥
 च्यारी श्रृंगें त्रिपदीं जात । दोनी शिरें सप्त हात ।
 ऐसा बोलिला शास्त्रार्थ । प्रचितीविण ॥ २९ ॥
 ऐसा वन्ही उष्णमूर्ती । तो मी बोलिलों येथामती ।
 न्यून्यपूर्ण क्षमा श्रोतीं । केलें पाहिजे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अग्निनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १६.५

समास सहावा : वायुस्तवन
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 धन्य धन्य हा वायुदेव । याचा विचित्र स्वभाव ।
 वायोकरितां सकळ जीव । वर्तती जनीं ॥ १ ॥
 वायोकरितां श्वासोश्वास । नाना विद्यांचा अभ्यास ।
 वायोकरितां शरीरास । चळण घडे ॥ २ ॥
 चळण वळण प्रासारण । निरोधन आणी आकोचन ।
 प्राण अपान व्यान उदान । समान वायु ॥ ३ ॥
 नाग कूर्म कर्कश वायो । देवदत्त धनंजयो ।
 ऐसे हे वायोचे स्वभावो । उदंड असती ॥ ४ ॥
 वायो ब्रह्मांडीं प्रगटला । ब्रह्मांडदेवतांस पुरवला ।
 तेथुनी पिंडी प्रगटला । नाना गुणें ॥ ५ ॥
 स्वर्गलोकीं सकळ देव । तैसेचि पुरुषार्थी दानव ।
 मृत्यलोकींचे मानव । विख्यात राजे ॥ ६ ॥
 नरदेहीं नाना भेदे । अनंत भेदाचीं श्वापदें ।
 वनचरें जळचरें आनदें । क्रीडा करिती ॥ ७ ॥
 त्या समस्तांमधें वायु खेळे । खेचरकुळ अवघें चळे ।
 उठती वन्हीचे उवाळे । वायोकरितां ॥ ८ ॥
 वायो मेघाचें भरण भरी । सर्वेंच पिटून परतें सारी ।
 वायो ऐसा कारबरी । दुसरा नाही ॥ ९ ॥
 परी ते आत्मयाची सत्ता । वर्ते शरीरी तत्वता ।
 परी व्यापकपणें या समर्था । तुळणा नाही ॥ १० ॥
 गिरीहून दाट फौजा । मेघ उठिले लोककाजा ।
 गर्जगर्जो तडक विजा । वायोबळें ॥ ११ ॥
 चंद्रसूर्य नक्षत्रमाळा । ग्रहमंडळें मेघमाळा ।
 ये ब्रह्मांडीं नाना कळा । वायोकरितां ॥ १२ ॥
 येकवटलें तें निवडेना । कालवलें तें वेगळें होयेना ।
 तैसें हे बेंचाड नाना । केवी कळे ॥ १३ ॥
 वायो सुटे सरारां । असंभाव्य पडतीगारा ।
 तैसे जीव हे नीरास । सरिसे पडती ॥ १४ ॥
 वायुरूपें कमळकळा । तोचि आधार जळा ।
 तया जळाच्या आधारें भूगोळा । शेषें धरिलें ॥ १५ ॥
 शेषास पवनाचा आहार । आहारें फुगे शरीर ।
 तरी मग घेतला भार । भूमंडळाचा ॥ १६ ॥
 माहांकूर्माचें शरीर भलें । नेणों ब्रह्मांड पालथें घातलें ।
 येवढें शरीर तें राहिलें । वायोचेनी ॥ १७ ॥
 वाराहें आपुलें दंतीं । पृथ्वी धरिली होती ।
 तयाची येवढी शक्ती । वायुबळें ॥ १८ ॥
 ब्रह्म विष्णु महेश्वर । चौथा आपण जगदेश्वर ।
 वायोस्वरूप विचार । विवेकी जाणती ॥ १९ ॥
 तेतिस कोटी सुरवर । अद्यासी सहस्र ऋषेश्वर ।
 सिध योगी भारेंभार । वायोकरितां ॥ २० ॥
 नव कोटी कात्यायणी । छेपन कोटी च्यामुंडिणी ।

औट कोटी भूतखाणी । वायोरूपें ॥ २१ ॥
 भूतें देवतें नाना शक्ती । वायोरूप त्यांच्या वेक्ती ।
 नाना जीव नेणो किती । भूमंडळीं ॥ २२ ॥
 पिंडीं ब्रह्मांडीं पुरवला । बाहेर कंचुकास गेला ।
 सकळां ठाई पुरवला । समर्थ वायु ॥ २३ ॥
 ऐसा हा समर्थ पवन । हनुमंत जयाचा नंदन ।
 रघुनाथस्मरणीं तनमन । हनुमंताचें ॥ २४ ॥
 हनुमंत वायोचा प्रसीध । पित्यापुत्रांस नाही भेद ।
 म्हणोनि दोषेहि अभेद । पुरुषार्थविषीं ॥ २५ ॥
 हनुमंतास बोलिजे प्राणनाथ । येणें गुणें हा समर्थ ।
 प्राणेंविण सकळ वेर्थ । होत जातें ॥ २६ ॥
 मार्गें मृत्य आला हनुमंता । तेव्हां वायो रोधला होता ।
 सकळ देवांस आवस्ता । प्राणांत मांडलें ॥ २७ ॥
 देव सकळ मिळोन । केलें वायुचें स्तवन ।
 वायो प्रसन्न होऊन । मोकळें केलें ॥ २८ ॥
 म्हणोनि प्रतपी थोर । हनुमंत ईश्वरी अवतार ।
 यचा पुरुषार्थ सुरवर । पाहातचि राहिले ॥ २९ ॥
 देव कारागृहीं होते । हनुमंतें देखिलें अवचितें ।
 संहार करुनी लंकेभोंवतें । विटंबून पाडिलें ॥ ३० ॥
 उसिणें घेतलें देवांचें । मूळ शोधिलें राक्षसांचें ।
 मोठें कौतुक पुच्छकेताचें । आश्चर्य वाटे ॥ ३१ ॥
 रावण होता सिंहासनावरी । तेथें जाऊन ठोंसरे मारी ।
 लंकेमधें निरोध करी । उदक कैचें ॥ ३२ ॥
 देवास आधार वाटला । मोठा पुरुषार्थ देखिला ।
 मनामधें रघुनाथाला । करुणा करिती ॥ ३३ ॥
 दैत्य आवधे संहारिले । देव तत्काळ सोडिले ।
 प्राणीमात्र सुखी जाले । त्रयलोक्यवासी ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 वायोस्तवननिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १६.६

समास सातवा : महद्भूतनिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ अग्न ।
 अग्नीचें मूळ पवन । मार्गां निरोपिलें ॥ १ ॥
 आतां ऐका पवनाचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ ।
 अत्यंतचि चंचळ । सकळांमधें ॥ २ ॥
 तो येतो जातो दिसेना । स्थिर होऊन बैसेना ।
 ज्याचें रूप अनुमानेना । वेदश्रुतीसी ॥ ३ ॥
 मुळीं मुळींचें स्फुर्ण । तेंचि अंतरात्माचें लक्षण ।
 जगदेश्वरापासून त्रिगुण । पुढें जालें ॥ ४ ॥
 त्रिगुणापासून जालीं भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें ।
 त्या भूतांचें स्वरूप तें । विवेकें वोळखावें ॥ ५ ॥
 त्यामधें मुख्य आकाश । चौ भूतांमधें विशेष ।
 याच्या प्रकाशें प्रकाश । सकळ कांहीं ॥ ६ ॥

येक विष्णु महद्भूत । ऐसा भूतांचा संकेत ।
 परंतु याची प्रचीत । पाहिली पाहिजे ॥ ७ ॥
 विस्तारें बोलिलीं भूतें । त्या भूतांमधें व्यापक तें ।
 विवरोन पाहातां येतें । प्रत्ययासी ॥ ८ ॥
 आत्मयाच्या चपळपणापुढें । वायो तें किती बापुडें ।
 आत्म्याचें चपळपण रोकडें । समजोन पाहावें ॥ ९ ॥
 आत्म्यावेगळें काम चालेना । आत्मा दिसेना ना आडळेना ।
 गुप्तरूपें विचार नाना । पाहोन सोडी ॥ १० ॥
 पिंड ब्रह्मांड व्यापून धरिलें । नाना शरीरीं विळासलें ।
 विवेकी जनासी भासलें । जगदांतरी ॥ ११ ॥
 आत्म्याविण देहे चालती । हें तो न घडे कल्पांतीं ।
 अष्टधा प्रकृतींच्या वेक्ती । रूपासी आल्या ॥ १२ ॥
 मूळापासून सेवटवरी । सकळ कांहीं आत्माच करी ।
 आत्म्यापैलीकडे निर्विकारी । परब्रह्म तें ॥ १३ ॥
 आत्मा शरीरीं वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो ।
 नाना सुखदुःखें भोगितो । देह्यात्मयोगें ॥ १४ ॥
 सप्तकंचुक हें ब्रह्मांड । त्यामधें सप्तकंचुक पिंड ।
 त्या पिंडामधें आत्मा जाड । विवेकें वोळखा ॥ १५ ॥
 शब्द ऐकोन समजतो । समजोन प्रत्योत्तर देतो ।
 कठीण मृद सीतोष्ण जाणतो । त्वचेमधें ॥ १६ ॥
 नेत्रीं भरोनी पदार्थ पाहणें । नाना पदार्थ परीक्षणें ।
 उंच नीच समजणें । मनामधें ॥ १७ ॥
 क्रूरदृष्टी सौम्यदृष्टी । कपटदृष्टी कृपादृष्टी ।
 नाना प्रकारींच्या दृष्टी । भेद जाणें ॥ १८ ॥
 जिव्हेमधें नाना स्वाद । निवडून जाणे भेदाभेद ।
 जें जें जाणें तें तें विशद । करुनी बोले ॥ १९ ॥
 उत्तम अन्नाचे परिमळ । नाना सुगंध परिमळ ।
 नाना फळांचे परिमळ । घ्राणइंद्रियें जाणे ॥ २० ॥
 जिव्हेनें स्वाद घेणें बोलणें । पाणीइंद्रियें घेणें देणें ।
 पादइंद्रियें येणें जाणें । सर्वकाळ ॥ २१ ॥
 शिस्नइंद्रियें सुरतभोग । गुदइंद्रियें मळोत्सर्ग ।
 मनेंकरुनी सकळ सांग । कल्पून पाहे ॥ २२ ॥
 ऐसें व्यापार परोपरी । त्रिभुवनीं येकलाचि करी ।
 त्याची वर्णावया थोरी । दुसरा नाही ॥ २३ ॥
 त्याविण दुसरा कैचा । जे महिमा सांगावा तयाचा ।
 व्याप आटोप आत्मयाचा । न भूतो न भविष्यति ॥ २४ ॥
 चौदा विद्या चौसष्टी कळा । धूर्तपणाच्या नाना कळा ।
 वेद शास्त्र पुराण जिव्हाळा । तेणेंविण कैचा ॥ २५ ॥
 येहलोकींचा आचार । परलोकीं सारासारविचार ।
 उभय लोकींचा निर्धार । आत्माच करी ॥ २६ ॥
 नाना मतें नाना भेद । नाना संवाद वेवाद ।
 नाना निश्चय भेदाभेद । आत्माच करी ॥ २७ ॥
 मुख्यतत्त्व विस्तारलें । तेणें तयास रूप आणिलें ।

येणेंकरितां सार्थक जालें। सकळ कांहीं ॥ २८ ॥
 लिहिणें वाचणें पाठांतर करणें। पुसणें सांगणें अर्थ करणें ।
 गाणें बाजवणें नाचणें। आत्म्याचकरितां ॥ २९ ॥
 नाना सुखें आनंदतो। नाना दुःखें कष्टी होतो ।
 देहे धरितो आणी सोडितो। नानाप्रकारें ॥ ३० ॥
 येकलाचि नाना देहे धरी। येकलाचि नटे परोपरी ।
 नट नाट्यकळा कुसरी। त्याविण नाही ॥ ३१ ॥
 येकलाचि जाला बहुरूपी। बहुरूपी बहुसाक्षपी ।
 बहुरूपें बहुप्रतापी। आणी लंडी ॥ ३२ ॥
 येकलाचि विस्तारला कैसा। पाहे बहुविध तमासा ।
 दंपत्येविण कैसा। विस्तारला ॥ ३३ ॥
 स्त्रियांस पाहिजे पुरुष। पुरुषासी पाहिजे स्त्रीवेष ।
 ऐसा आवडीचा संतोष। परस्परें ॥ ३४ ॥
 स्थळाचें मूळ तें लिंग। लिंगामधें हें प्रसंग ।
 येणें प्रकारें जग। प्रत्यक्ष चाले ॥ ३५ ॥
 पुरुषांचा जीव स्त्रियांची जीवी। ऐसी होते उठाठेवी ।
 परी या सूक्ष्माची गोवी। समजली पाहिजे ॥ ३६ ॥
 स्थळांकरितां वाटे भेद। सूक्ष्मीं आवघेंचि अभेद ।
 ऐसें बोलणें निरुध। प्रत्यया आलें ॥ ३७ ॥
 बायकोनें बायकोस भोगिलें। ऐसें नाहीं की घडलें ।
 बायकोस अंतरी लागलें। ध्यान पुरुषाचें ॥ ३८ ॥
 स्त्रीसी पुरुष पुरुषास वधु। ऐसा आहे हा समंधु ।
 याकारणें सूक्ष्म संवादु। सुक्ष्मीं च आहे ॥ ३९ ॥
 पुरुषइच्छेमधें प्रकृती। प्रकृतीमधें पुरुषवेक्ती ।
 प्रकृतीपुरुष बोलती। येणें न्यायें ॥ ४० ॥
 पिंडावरून ब्रह्मांड पाहावें। प्रचीतीनें प्रचीतीस घ्यावें ।
 उमजेना तरी उमजावें। विवराविवरों ॥ ४१ ॥
 द्वैतइच्छा होते मुळीं। तरी ते आली भूमंडळीं ।
 भूमंडळीं आणी मुळीं। रुजु पाहावें ॥ ४२ ॥
 येथें मोठा जाला साक्षेप। फिटला श्रोतयांचा आक्षेप ।
 जे प्रकृतीपुरुषाचें रूप। निवडोन गेलें ॥ ४३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 महद्भूतनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १६.७

समास आठवा : आत्मारामनिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 नमूं गणपती मंगळमूर्ती। जयाचेनि मतिस्फूर्ती ।
 लोक भजनी स्तवन करिती। आत्मयाचें ॥ १ ॥
 नमूं वैखरी वागेश्वरी। अभ्यांतरीं प्रकाश करी ।
 नाना भरोवरी विवरी। नाना विद्या ॥ २ ॥
 सकळ जनांमधें नाम। रामनाम उत्तमोत्तम ।
 श्रम जाउनी विश्राम। चंद्रमौळी पावला ॥ ३ ॥
 नामाचा महिमा थोर। रूप कैसें उत्तरोत्तर ।
 परात्पर परमेश्वर। त्रयलोक्यधर्ता ॥ ४ ॥

आत्माराम चहुंकडे। लोक वावडे जिकडे तिकडे ।
 देहे पडे मृत्य घडे। आत्मयाविण ॥ ५ ॥
 जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा। जगदात्मा विश्वात्मा गुप्तात्मा ।
 आत्मा अंतरत्मा सूक्ष्मात्मा। देवदानवमानवी ॥ ६ ॥
 सकळ मार्ग चालती बोलती। अवतारपंगतीची गती ।
 आत्म्याकरितां होत जाती। ब्रह्मादिक ॥ ७ ॥
 नादरूप जोतीरूप। साक्षरूप सत्तारूप ।
 चैतन्यरूप सस्वरूप। द्रष्टारूप जाणिजे ॥ ८ ॥
 नरोत्तमु विरोत्तमु। पुरुषोत्तमु रघोत्तमु ।
 सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु। त्रयलोक्यवासी ॥ ९ ॥
 नाना खतपट आणी चटपट। नाना लटपट आणि झटपट ।
 आत्मा नसतां सर्व सपाट। चहुंकडे ॥ १० ॥
 आत्म्याविण वेडें कुडें। अत्म्याविण मडें बापुडें ।
 आत्म्याविण थडें रोकडें। शरीराचें ॥ ११ ॥
 आत्मज्ञानी समजे मनीं। पाहे जनी आत्मयालागुनी ।
 भुवनी अथवा त्रिभुवनीं। अत्म्याविणें वोस ॥ १२ ॥
 परम सुंदर आणि चतुर। जाणे सकळ सारासार ।
 आत्म्याविण अंधकार। उभय लोकीं ॥ १३ ॥
 सर्वांगीं सिध सावध। नाना भेद नाना वेध ।
 नाना खेद आणी आनंद। तेणेंचिकरितां ॥ १४ ॥
 रंक अथवा ब्रह्मादिक। येकचि चालवी अनेक ।
 पाहावा नित्यानित्यविवेक। कोण्हियेकें ॥ १५ ॥
 ज्याचे घरी पद्मिणी नारी। आत्मा तंवरी आवडी धरी ।
 आत्मा गेलियां शरीरीं। तेज कैचें ॥ १६ ॥
 आत्मा दिसेना ना भासेना। बाह्याकारें अनुमानेना ।
 नाना मनाच्या कल्पना। आत्मयाचेनी ॥ १७ ॥
 आत्मा शरीरीं वास्तव्य करी। अवघें ब्रह्मांड विवरी भरी ।
 वासना भावना परोपरीं। किती म्हणोनी सांगाव्या ॥ १८ ॥
 मनाच्या अनंत वृत्ती। अनंत कल्पना धरिती ।
 अनंत प्राणी सांगो किती। अंतर त्यांचें ॥ १९ ॥
 अनंत राजकारणें धरणें। कुबुधी सुबुधी विवरणें ।
 कळों नेदणें चुकावणें। प्राणीमात्रासी ॥ २० ॥
 येकास येक जपती टपती। येकास येक खपती लपती ।
 शत्रुपणाची स्थिती गती। चहुंकडे ॥ २१ ॥
 पृथ्वीमधें परोपरीं। येकास येक सिंतरी ।
 कित्तेक भक्त परोपरीं। परोपकार करिती ॥ २२ ॥
 येक आत्मा अनंत भेद। देहेपरत्वे घेती स्वाद ।
 आत्मा ठाईचा अभेद। भेद हि धरी ॥ २३ ॥
 पुरुषास स्त्री पाहिजे। स्त्रीस पुरुष पाहिजे ।
 नवरीस नवरी पाहिजे। हें तों घडेना ॥ २४ ॥
 पुरुषाचा जीव स्त्रीयांची जीवी। ऐसी नाहीं उठाठेवी ।
 विषयसुखाची गोवी। तेथें भेद आहे ॥ २५ ॥
 ज्या प्राण्यास जो आहार। तेथेंचि होती तत्पर ।

पशूचे आहारीं नर। अनादरें वर्तती ॥ २६ ॥
 आहारभेद देहेभेद। गुप्त प्रगट उदंड भेद ।
 तैसाचि जाणावा आनंद। वेगळाला ॥ २७ ॥
 सिंधु भूगर्भीचीं नीरें। त्या नीरामधील शरीरें ।
 आवर्णोदकाचीं जळचरें। अत्यंत मोठी ॥ २८ ॥
 सूक्ष्म दृष्टी आणितां मना। शरीराचा अंत लागेना ।
 मा तो अंतरात्मा अनुमाना। कैसा येतो ॥ २९ ॥
 देह्यात्मयोग शोधून पाहिला। तेणें कांहीं अनुमानला ।
 स्थूळसूक्ष्माचा गलबला। गथागोवी ॥ ३० ॥
 गथागोवी उगवाव्याकारणें। केलीं नाना निरूपणें ।
 अंतरात्मा कृपाळुपणें। बहुतां मुखें बोलिला ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मारामनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १६.८

समास नववा : नाना उपासनानिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 पृथ्वीमधें लोक नाना। त्यास नाना उपासना ।
 भावार्थें प्रवर्तले भजना। ठाईं ठाईं ॥ १ ॥
 अपुल्या देवास भजती। नाना स्तुती स्तवनें करिती ।
 जे जे निर्गुण म्हणिती। उपासनेसी ॥ २ ॥
 याचा कैसा आहे भाव। मज सांगिजे अभिप्राव ।
 अरे हा स्तुतीचा स्वभाव। ऐसा आहे ॥ ३ ॥
 निर्गुण म्हणिजे बहुगुण। बहुगुणी अंतरात्मा जाण ।
 सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण। प्रचित पाहा ॥ ४ ॥
 सकळ जनासी मानावें तें। येका अंतरात्म्यास पावतें ।
 अधिकारपरत्वे तें। मान्य कीजे ॥ ५ ॥
 श्रोता म्हणे हा अनुमान। मुळीं घालावें जीवन ।
 तें पावे पानोपान। हे सध्या प्रचिती ॥ ६ ॥
 वक्ता म्हणे तुळसीवरी। उदक घालावें पात्रभरी ।
 परी न धिरे निमिषभरी। भूमीस भेदे ॥ ७ ॥
 थोरा वृक्षास कैसें करावें। सेंझ्या पात्र कैसें न्यावें ।
 याचा अभिप्राव देवें। मज निरोपावा ॥ ८ ॥
 प्रजन्याचें उदक पडतें। तें तों मुळाकडे येतें ।
 हात चि पावेना तेथें। काये करिती ॥ ९ ॥
 सकळास मूळ सांपडे। ऐसें पुण्य कैचें घडे ।
 साधुजनाचें पवाडे। विवेकी मन ॥ १० ॥
 तथापी वृक्षांचेनि पडिपाडें। जीवन घालितां कोठें पडे ।
 ये गोष्टीचें सांकडें। कांहींच नाही ॥ ११ ॥
 मागील आशकेचें निशान। होतां जालें समाधान ।
 आतां गुणास निर्गुण। कैसें म्हणती ॥ १२ ॥
 चंचळपणें विकारलें। सगुण ऐसें बोलिलें ।
 येर तें निर्गुण उरलें। गुणातीत ॥ १३ ॥
 वक्ता म्हणे हा विचार। शोधून पाहावें सारासार ।
 अंतरीं राहातां निर्धार। नांव नाही ॥ १४ ॥

विवेकेंचि तो मुख्य राजा। आणि सेवकाचें नांव राजा ।
 याचा विचार समजा। वेवाद खोटा ॥ १५ ॥
 कल्पांतप्रळई जें उरलें। तें निर्गुण ऐसें बोलिलें ।
 येर तें अवघेचि जालें। मायेमधें ॥ १६ ॥
 सेना शाहार बाजार। नाना यात्रा लाहानथोर ।
 शब्द उठती अपार। कैसे निवडावे ॥ १७ ॥
 काळामधें प्रज्यन्यकाळ। मध्यरात्रीं होतां निवळ ।
 नाना जीव बोलती सकळ। कैसे निवडावे ॥ १८ ॥
 नाना देश भाषा मते। भूमंडळीं असंख्याते ।
 बहु ऋषी बहु मते। कैसीं निवडावी ॥ १९ ॥
 वृष्टी होतां च अंकुर। सृष्टीवरी निघती अपार ।
 नाना तरु लाहानथोर। कैसे निवडावे ॥ २० ॥
 खेचरें भूचरें जळचरें। नाना प्रकारींचीं शरीरें ।
 नाना रंग चित्रविचित्रें। कैसी निवडावी ॥ २१ ॥
 कैसें दृश्य आकारलें। नानापरीं विकारलें ।
 उदंडचि पैसावलें। कैसें निवडावें ॥ २२ ॥
 पोकळीमधें गंधर्वनगरें। नाना रंग लाहानथोरें ।
 बहु वेक्ति बहु प्रकारें। कैसीं निवडावी ॥ २३ ॥
 दिवसरजनीचे प्रकार। चांदिणें आणी अंधकार ।
 विचार आणी अविचार। कैसा निवडावा ॥ २४ ॥
 विसर आणी आठवण। नेमस्त आणी बाष्कळपण ।
 प्रचित आणी अनुमान। येणें रितीं ॥ २५ ॥
 न्याय आणी अन्याय। होय आणी न होये ।
 विवेकेंचिण काये। उमजों जाणे ॥ २६ ॥
 कार्यकर्ता आणी निकामी। शूर आणी कुकर्मी ।
 धर्मी आणी अधर्मी। कळला पाहिजे ॥ २७ ॥
 धनाद्वय आणि दिवाळखोर। साव आणि तश्कर ।
 खरें खोटें हा विचार। कळला पाहिजे ॥ २८ ॥
 वरिष्ठ आणि कनिष्ठ। भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ ।
 सारासार विचार पष्ट। कळला पाहिजे ॥ २९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 नाना उपासनानिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १६.९

समास दहावा : गुणभूतनिरूपण
 ॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 पंचभूतें चाले जग। पंचभूतांची लगबग ।
 पंचभूतें गेलियां मग। काये आहे ॥ १ ॥
 श्रोता वक्त्यास बोले। भूतांचे महिमे वाढविले ।
 आणि त्रिगुण कोठें गेले। सांगा स्वामी ॥ २ ॥
 अंतरात्मा पांचवे भूत। त्रिगुण त्याचें अंगभूत ।
 सावध करूनियां चित्त। बरें पाहें ॥ ३ ॥
 भूत म्हणिजे जितुकें जालें। त्रिगुण जाल्यांत आले ।
 इतुकेन मूळ खंडलें। आशकेचें ॥ ४ ॥
 भूतांवेगळें कांहीं नाही। भूतजात हें सर्व हि ।

येकावेगळें येक कांहीं। घडेचिना ॥ ५ ॥
 आत्म्याचेनी जाला पवन। पवनाचेन प्रगटे अग्न ।
 अग्नीपासून जीवन। ऐसें बोलती ॥ ६ ॥
 जीवन आवघें डबाविलें। तें रविमंडळें आळलें ।
 वन्हीवायोचेन जालें। भूमंडळ ॥ ७ ॥
 वन्ही वायो रवी नस्तां। तरी होते उदंड सीतळता ।
 ते सीतळतेमधें उष्णता। येणें न्यायें ॥ ८ ॥
 आवघें वर्मासी वर्म केलें। तरीच येवढें फांपावले ।
 देहेमात्र तितुकें जालें। वर्माकरितां ॥ ९ ॥
 आवघें सीतळचि असतें। तरी प्राणीमात्र मरोनी जातें ।
 आवघ्या उष्णेंचि करपते। सकळ कांहीं ॥ १० ॥
 भूमंडळ आळोन गोठलें। तें रविकिर्णें वाळोन गेलें ।
 मग सहज चि देवें रचिलें। उपायासी ॥ ११ ॥
 म्हणोनी केला प्रज्यन्यकाळ। थंड जालें भूमंडळ ।
 पुढेंउष्ण कांहीं सीतळ। सीतकाळ जाणावा ॥ १२ ॥
 सीतकाळें कष्टले लोक। कर्पोन गेलें वृक्षादिक ।
 म्हणोन पुढें कौतुक। उष्णकाळाचें ॥ १३ ॥
 त्याहिमधें प्रातःकाळ। माध्यानकाळ सायंकाळ ।
 सीतकाळ उष्णकाळ। निर्माण केले ॥ १४ ॥
 ऐसें येकामागें येक केलें। विलेनें नेमस्त लाविलें ।
 येणेंकरितां जगले। प्राणीमात्र ॥ १५ ॥
 नाना रसें रोग कठिण। म्हणोनी औषधी केल्या निर्माण ।
 परंतु सृष्टीचें विवरण। कळलें पाहिजे ॥ १६ ॥
 देहेमूळ रक्त रेत। त्या आपाचे होती दात ।
 ऐसीच भूमंडळीं प्रचित। नाना रत्नांची ॥ १७ ॥
 सकळांसी मूळ जीवन बांधा। जीवनें चाले सकळ धंदा ।
 जीवनेंविण हरिगोविंदा। प्राणी कैचे ॥ १८ ॥
 जीवनाचें मुक्ताफळ। शुक्रासारिखें सुढाळ ।
 हिरे माणिके इंद्रनीळ। ते जळें जाले ॥ १९ ॥
 महिमा कोणाचा सांगावा। जाला कर्दमुचि आघवा ।
 वेगळवेगळु निवडावा। कोण्या प्रकारें ॥ २० ॥

परंतु बोलिलें कांहींयेक। मनास कळावया विवेक ।
 जनानामधें तार्किक लोक। समजती आघवें ॥ २१ ॥
 आवघें समजलें हें घडेना। शास्त्रांशास्त्रांसी पडेना ।
 अनुमानें निश्चय होयेना। कांहींयेक ॥ २२ ॥
 अगाध गुण भगवंताचे। शेष वर्णू न शके वाचें ।
 वेदविधी तेहि काचे। देवेंविण ॥ २३ ॥
 आत्माराम सकळां पाळी। आवघें त्रयलोक्य सांभाळी ।
 तया येकेंविण धुळी। होये सर्वत्रांची ॥ २४ ॥
 जेथें आत्माराम नाही। तेथें उरों न शके कांहीं ।
 त्रयलोकीचे प्राणी सर्व हि। प्रेतरूपी ॥ २५ ॥
 आत्मा नस्तां येती मरणें। आत्म्याविण कैचें जिणें ।
 बरा विवेक समजणें। अंतर्त्यामी ॥ २६ ॥
 समजणें जें विवेकाचें। तेहि आत्म्याविण कैचें ।
 कोणीयेकें जगदीशाचें। भजन करावें ॥ २७ ॥
 उपासना प्रगट जाली। तरी हे विचारणा कळली ।
 याकारणें पाहिजे केली। विचारणा देवाची ॥ २८ ॥
 उपासनेचा मोठा आश्रयो। उपासनेविण निराश्रयो ।
 उदंड केलें तरी तो जयो। प्राप्त नाही ॥ २९ ॥
 समर्थाची नाही पाठी। तयास भलताच कुटी ।
 याकारणें उठाउठी। भजन करावें ॥ ३० ॥
 भजन साधन अभ्यास। येणें पाविजे परलोकास ।
 दास म्हणे हा विश्वास। धरिला पाहिजे ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 गुणभूतनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १६.१०
 ॥ दशक सोळावा स्माप्त ॥

Encoded and proofread by Vishwas Bhide.

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
 Last updated May 16, 2009
<http://sanskritdocuments.org>